

Andrzej Kopias*

PROBLEMY METODYCZNE ORAZ WYNIKI BADAŃ
NAD TYPOLOGIĄ FUNKCJI OBSZARÓW WIEJSKICH**

1. Cel, zakres i źródła badań

Przemiany społeczno-ekonomiczne zachodzące na terenach wiejskich powodują ich zróżnicowanie z punktu widzenia pełnionych przez nie funkcji. Obok rolnictwa, które przez długi czas było niemal jedyną funkcją obszarów wiejskich coraz większego znaczenia nabierają funkcje pozarolnicze, głównie pochodzenia zewnętrznego. Coraz mniejsza część ludności wiejskiej utrzymuje się z zajęć typowo wiejskich, takich jak: rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo - coraz więcej zaś z pracy w przemyśle, budownictwie, transporcie, usługach zlokalizowanych bądź na wsi, bądź w miastach. Duży jest udział ludności łączącej pracę w rolnictwie z pracą w zawodach pozarolniczych. Stąd też można sformułować wniosek, iż przestrzeń wiejska przekształciła się w przestrzeń wielofunkcyjną.

Ta dyferencjacja obszarów wiejskich z punktu widzenia pełnionych przez nie funkcji jest równoznaczna z procesami różnicowania się w przestrzeni zapotrzebowania na szeroko rozumianą obsługę ze strony ludności tam zamieszkałej lub przebywającej czasowo na terenach wiejskich. Odnosi się to nie tylko do wielkości i struktury popytu na dobra i usługi, ale również do organizacji i form działania handlu i innych organizacji obsługi. W tym stanie rzeczy coraz trudniejsze staje się programowanie rozwoju obsługi na wsi. Zwiększa się bowiem liczba zmiennych, które muszą być brane

* Dr, adiunkt w Katedrze Obrotu Towarowego UŁ.

** Artykuł prezentuje niektóre wyniki badań zawarte w opracowaniu autora pt. „Funkcje obszarów wiejskich jako czynnik różnicujący obsługę wsi” wykonanym w ramach problemu międzyresortowego I.28.

pod uwagę przy podejmowaniu decyzji¹. Równocześnie potrzebna jest znajomość tych zmiennych przy uwzględnieniu znacznej dezagregacji przestrzennej. Tylko wtedy bowiem możliwa będzie indywidualizacja rozwiązań w sferze obsługi pozwalająca na jej dostosowanie do warunków miejsca i czasu.

Zasadniczym celem artykułu jest określenie możliwości przeprowadzenia oraz dokonanie typologii obszarów wiejskich z punktu widzenia spełnionych przez nie funkcji w przekroju gmin. Opracowanie ma w dużej mierze charakter metodyczny.

Analizą objęto 288 gmin z 7 województw (bielskie, miejskie łódzkie, opolskie, piotrkowskie, sieradzkie, skierniewickie, suwalskie). Obszary badań były dobierane celowo, jako charakteryzujące się bardzo różnymi cechami społeczno-ekonomicznymi. Zasadniczo analiza ma charakter statyczny i dotyczy 1978 r. W niektórych zagadnieniach możliwe było dynamiczne przedstawienie zmian w latach 1950-1978.

Statystyczne materiały źródłowe pochodzą głównie z danych Narodowego Spisu Powszechnego (NSP) z 1978 r. o źródłach utrzymania ludności w gminach. W celu określenia funkcji turystycznej obszarów wiejskich wykorzystano opracowanie wykonane w Instytucie Turystyki. W szerokim stopniu wykorzystano literaturę przedmiotu oraz publikowane dane statystyczne.

2. Pojęcie i rodzaje funkcji obszarów wiejskich

Wraz z rozwojem społeczno-ekonomicznym kraju i regionów następują zmiany ilościowe i jakościowe w gospodarowaniu przestrzenią. Ważną rolę winny odgrywać działania mające na celu zintegrowanie planowania przestrzennego obszarów wiejskich². Wynika to z kilku względów. Obszary wiejskie w dalszym ciągu zajmują ogromną większość terytoriów poszczególnych krajów, zamieszkałych przez wciąż znaczną część ludności. W naszym kraju w końcu 1978 r.

¹ J. Dietl, B. Gregor, Funkcje obszarów wiejskich oraz ich wpływ na obsługę handlową, „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju” 1979, z. 101, s. 80.

² J. Kostrowicki, Organizacja przestrzenna obszarów wiejskich, „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju” 1979, z. 101.

(przyjmując kryterium administracyjne) obszary wiejskie zajmowały 93,7% terytorium, zamieszkałe przez 42,5% ludności. Biorąc pod uwagę fakt, iż poważna część tych obszarów posiada walory turystyczno-rekreacyjne, właściwe zagospodarowanie obszarów wiejskich leży bez przesady w interesie ludności całego kraju.

Zachodzące w ostatnich dziesięcioleciach zmiany na obszarach wiejskich, obok pewnych skutków pozytywnych dla ludności wiejskiej, przyniosły szereg skutków negatywnych, co doprowadziło już obecnie w niektórych rejonach do dość istotnych kolizji między interesami rozwoju przemysłu, rozbudową miast i urządzeń komunikacyjnych a interesem rolnictwa, leśnictwa i rekreacji³.

Ponieważ metody planowania winny być dostosowane do specyfiki obszaru, którego dotyczą, ważnym kierunkiem badań naukowych jest określenie zróżnicowania funkcjonalnego obszarów wiejskich. Wymaga to rozwiązania szeregu problemów metodycznych. Już na wstępie powstają trudności w zdefiniowaniu pojęć: „obszary wiejskie” oraz „funkcje obszarów wiejskich”.

Chociaż istnieje wiele definicji obszarów wiejskich, sformułowanych z różnych punktów widzenia, to jednak każda z nich jest prawdziwa tylko częściowo⁴. Wynika to m.in. z istnienia wielu form osadnictwa o charakterze przejściowym między miastem a wsią⁵. Wielu autorów uważa zresztą, że obecnie granice pomiędzy miastem a wsią coraz bardziej zacierają się, a znalezienie jakiegokolwiek ścisłego kryterium różniącego zawsze i wszędzie wieś od miasta jest rzeczą niemożliwą. Stąd też ze względów praktycznych konieczne jest przyjęcie pewnej konwencji. W niniejszym opracowaniu obszary wiejskie będą rozumiane jako istniejące w aktualnych granicach administracyjnych.

Znacznie więcej trudności i komplikacji przedstawia zdefiniowanie „funkcji obszaru” (wsi, miasta). Pojęcie to jest szeroko stosowane m.in. w geografii osadnictwa i urbanistyce, co doprowadziło do różnorodnych jego interpretacji. Funkcje obszaru rozu-

³ J. K o s t r o w i c k i, Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. Zagadnienia badawcze i planistyczne, „Przegląd Geograficzny” 1976, z. 4, s. 603-604.

⁴ Na trudności w jednoznacznym określeniu cech życia wiejskiego zwraca m.in. uwagę P. G e o r g e, Wieś, Warszawa 1959, s. 15-37.

⁵ Por. m.in. M. K i e ł c z e w s k a-Z a l e s k a, Geografia osadnictwa, Warszawa 1969, s. 93-100.

mieć będziemy jako ogół spełnianych przez nie czynności (działań). Tak więc ustalenie funkcji poszczególnych jednostek osadniczych wymaga porównania różnych rodzajów działalności wykonywanych przez ich mieszkańców, bądź na terenie tego obszaru skierowanej na zaspokojenie potrzeb o różnorodnym charakterze.

Istnieje dość obszerna literatura dotycząca opisu różnych funkcji miast⁶, a także ich klasyfikacji funkcjonalnej⁷. Wśród wielu kierunków badawczych funkcji miast wyróżnić można dwa główne nurty⁸. Podstawowym zagadnieniem, wokół którego ogniskują się badania związane z pierwszym kierunkiem, jest sformułowanie odpowiedzi na pytanie: jaki jest rodzaj funkcji świadczonych przez miasta (jaka jest struktura rodzajowa funkcji). Ujmowane są one najczęściej z dwóch różnych punktów widzenia. W pierwszym wypadku znaczenie określonej działalności (np. działu gospodarki narodowej) porównywane jest ze znaczeniem, jakie ma inna działalność w obrębie tego samego miasta. Próbuje się w ten sposób odpowiedzieć na pytanie: jaka działalność ma dla miasta podstawowe znaczenie. Działalność taką zwykle się określać nazwą funkcji dominującej. W drugim wypadku znaczenie określonej działalności w danym ośrodku porównywane jest ze znaczeniem, jakie osiąga analogiczna działalność w innych miastach. Jeżeli proporcje te dla niektórych miast są zdecydowanie wyższe niż dla pozostałych ośrodków, mówi się wówczas o takiej działalności (funkcjach), jako o wyspecjalizowanej.

W klasyfikacjach opartych na funkcjach dominujących kryteria ilościowe oraz typy miast ustalane są najczęściej w sposób dedukcyjny. Przyjęcie za podstawę funkcji dominującej pozwala na zaliczenie każdego miasta tylko do jednej klasy.

Stopień specjalizacji funkcjonalnej miast ustalany jest z kolei w sposób empiryczny (najczęściej przy zastosowaniu miar dyspersji). W przeciwieństwie do klasyfikacji opartych na funkcjach

⁶ Por. tamże, s. 104-114 oraz J. B e a u j e u - G a r n i e r, G. C h a b o t, *Zarys geografii miast*, Warszawa 1971, s. 118-217.

⁷ Najpełniejszą próbę klasyfikacji funkcjonalnej miast w Polsce zawiera: *Statystyczna charakterystyka miast. Funkcje dominujące*, GUS, Warszawa 1977.

⁸ M. J e r o z y Ń s k i, *Funkcje i typy funkcjonalne polskich miast (zagadnienia dominacji funkcjonalnej)*, [w:] *Statystyczna charakterystyka miast. Funkcje dominujące*, GUS, Warszawa 1977, s. 20-22.

dominujących klasyfikacje nawiązujące do funkcji wyspecjalizowanych mają charakter polifunkcjonalny. Oznacza to, że miasto może być jednocześnie wyspecjalizowane w kilku rodzajach działalności i to w różnym stopniu.

Drugi nurt badań podejmuje kwestię funkcji miejskich w kontekście związków i relacji funkcjonalno-przestrzennych miasta z otoczeniem. Kluczowym zagadnieniem jest tu określenie: względem jakich obszarów świadczone są różnego rodzaju funkcje. Tak postawiony problem prowadzi do rozpoznania roli miasta w strukturze powiązań funkcjonalno-przestrzennych oraz do identyfikacji zasięgu oddziaływania osiedli miejskich. Zasięg ten ustalany jest na podstawie różnego rodzaju związków przestrzennych przyjmujących postać przepływów: ludności (np. dojazdy do pracy i szkół, do placówek usługowych) dóbr, kapitału, informacji⁹.

Dorobek dotyczący typologii funkcjonalnej obszarów wiejskich jest niestety bez porównania mniejszy. Jednym z powodów tego stanu rzeczy było, powszechne do niedawna, traktowanie obszarów wiejskich jako monofunkcyjnych, na których funkcje pozarolnicze odgrywają minimalną rolę. Istnieje natomiast dość liczna grupa prac mających na celu typologię niektórych tylko funkcji obszarów wiejskich. Dotyczy to zwłaszcza typologii rolnictwa. Na uwagę zasługują tu badania prowadzone przez Jerzego Kostrowickiego i jego zespół¹⁰ oraz studia pod kierunkiem Bogdana Gałęskiego¹¹. Pojawiają się prace dotyczące określenia funkcji przemysłowej¹² oraz turystycznej obszarów wiejskich¹³. Stosunkowo liczne są prace do-

⁹ Tamże, s. 22.

¹⁰ Por. m.in.: J. K o s t r o w i c k i, Typologia rolnictwa. Założenia, kryteria, metody, „Przegląd Geograficzny” 1969, z. 4; J. K o s t r o w i c k i, R. S z c z e s n y, Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa w Polsce w latach 1960-1970, „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju” 1975, z. 87, s. 91-126; W. S t o l a, R. S z c z e s n y, Geografia gospodarcza Polski, Warszawa 1977.

¹¹ Próba typologii wsi, red. B. G a ł ę s k i, „Studia i Materiały Instytutu Ekonomiki Rolnej” [Warszawa] 1969, z. 205.

¹² I. K o k o t k i e w i c z, Problematyka przestrzennych aspektów uprzemysłowienia w pracach GUS, „Wiadomości Statystyczne” 1978, nr 8, s. 21-23; S. R o l a - K u n a c h, J. W o j t a n, Wyniki delimitacji obszarów koncentracji przemysłu, „Wiadomości Statystyczne” 1978, nr 11, s. 35-37.

¹³ S. W a w r z y n i a k, Klasyfikacja turystyczna miejscowości...

tyczące typologii osadnictwa wiejskiego¹⁴. Typologia obszarów wiejskich jest także przedmiotem studiów socjologicznych¹⁵.

Typologie te, nawet jeśli zostały wykonane przy użyciu metod ilościowych są nieporównywalne i metodycznie mało użyteczne w badaniu terenów wiejskich jako przestrzeni wielofunkcyjnej. Opracowania obejmujące szerszy zakres funkcji ograniczały się z kolei do małych obszarów, np. opisowe monografie wsi lub pojedynczych gmin. Dopiero w ostatnim okresie pojawiły się prace próbujące w sposób możliwie pełny określić główne elementy struktury przestrzennej oraz funkcje obszarów wiejskich. Chodzi tu o prace Władysławy Stoli oraz Jerzego Dietla i Bogdana Gregora¹⁶.

Niewielki dorobek metodyczny w tym zakresie spowodował próbę zastosowania doświadczeń z badań typów funkcjonalnych miast do określenia typów funkcjonalnych gmin i to mimo odmiennego charakteru miast i wsi. W ramach zarysowanych wcześniej kierunków badań skoncentrujemy się na określeniu funkcji dominujących.

Wspomniano już, że obszary wiejskie pełnią wiele funkcji. Można je wyróżniać w zależności od: celu typologii, stopnia jej szczegółowości, kryteriów wyboru mierników określających rodzaje funkcji, a także zastosowania różnych kryteriów podziału (określenia wartości granicznych typów funkcji). Biorąc pod uwagę przyjętą definicję funkcji obszaru wiejskiego, najbardziej ogólnie możemy wyróżnić: funkcje wewnętrzne (endogeniczne) i zewnętrzne (egzogeniczne). Podział ten nawiązuje do koncepcji bazy ekonomicznej¹⁷. W koncepcji tej zakłada się, że gospodarkę każdego ośrodka

wości i terytorialnych jednostek administracyjnych w Polsce, Wrocław 1977, t. 1-2.

¹⁴ Por. m.in.: T. K a c h n i a r z, Elementy typologii osadnictwa wiejskiego, Warszawa 1973; M. C h i l c z u k, J. S i e m i ń s k i, Osadnictwo wiejskie w Polsce, Warszawa 1974.

¹⁵ Por. m. in. B. G a ł ę s k i, Studia nad społeczną strukturą wsi, Warszawa 1973; T. J. Z a s ł a w s k a, E. E. G o r i a c z e n k o, I. B. M u c z n i k, Wielowymiarowa typologia społeczności wiejskich jako sposób badania struktury zatrudnienia, "Więś i Rolnictwo" 1977, nr 2, s. 7-24.

¹⁶ W. S t o l a, Próba klasyfikacji obszarów wiejskich w Polsce, "Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju" 1979, z. 101, s. 52-79 oraz D i e t l, G r e g o r, op. cit., s. 80-95.

¹⁷ K. D z i e w o ń s k i, Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast. Studium rozwoju pojęć, metod i zastosowań, "Prace Geograficzne" 1967, nr 63.

tworzą dwie składowe. Jedna obejmuje taką działalność gospodarczą i społeczną, która jest świadczona względem świata zewnętrznego zarówno dla otaczającego regionu, jak i dla innych regionów w kraju i za granicą. Przyjmuje się, że działalność tego rodzaju stanowi istotę egzystencji danego obszaru, jego podstawę gospodarczą, określa odrębność oraz wyznacza jego miejsce w podziale pracy. Drugą składową gospodarki obszaru tworzy ta działalność, która jest świadczona na rzecz ludności danego obszaru. Określa się ją mianem uzupełniającej lub - ze względu na charakter relacji przestrzennych - działalności endogenicznej. Obie rodzaje funkcji wykazują dużą współzależność, chociaż ich wzajemny stosunek jest zróżnicowany przestrzennie i ulega określonym zmianom w czasie. Wielu autorów sądzi, że dane o działalności egzogenicznej dostarczają lepszej podstawy do klasyfikacji funkcjonalnej niż wielkości globalne i że one właśnie określają funkcje obszaru¹⁸.

Użyteczność takiego podziału funkcji jest, przynajmniej z teoretycznego punktu widzenia, bardzo znaczna. W praktyce jednak jest to bardzo trudne do realizacji. Stąd też we wszystkich znanych nam praktycznych zastosowaniach do typologii funkcjonalnej przyjmuje się dość daleko idące uproszczenia pozwalające na dokonanie podziału działalności na egzo- i endogeniczną. Trudności te wrażliwiejszą tym bardziej, im z mniejszymi jednostkami terytorialnymi mamy do czynienia. Przyjęcie w naszym opracowaniu gminy jako podstawowej jednostki przestrzennej przesądza o niemożliwości zastosowania tego kryterium w naszej analizie.

Prawie wszystkie pozostałe klasyfikacje rodzajowe funkcji obszarów nawiązują - zgodnie z przyjętą definicją - do różnorodnej działalności wykonywanej na ich obszarze. Klasyfikacje te są mniej lub bardziej szczegółowe. Stanisław Berezowski¹⁹ wyróżnia następujące typy funkcjonalne gmin: rolnicze, przemysłowe, rybackie, leśne, turystyczne, uzdrowskowo-wczasowe, podmiejskie. W ramach niektórych typów wyróżniono jeszcze podtypy. Autor wspomina również o typach mieszanych.

¹⁸ Por. m.in. Beaujeu-Garnier, Chabot, op. cit., s. 125.

¹⁹ S. Berezowski, Rola i stanowisko obecnej gminy w strukturze przestrzennej sieci wsi, [w:] Kształtowanie centrów handlowo-usługowych w gminach, Warszawa 1975, s. 26-28.

Jerzy Dietl²⁰, opierając się na pracach FAO, wyróżnia następujące funkcje ekonomiczne i społeczne obszarów wiejskich: 1) ekonomiczna funkcja produkcji rolnej, 2) ekonomiczna funkcja produkcji leśnej, 3) ekonomiczna funkcja produkcji ryb, 4) ekonomiczna funkcja industrialna, 5) ekonomiczno-społeczna funkcja szeroko pojętej obsługi ludności wiejskiej, 6) społeczna funkcja ochrony i podniesienia wartości krajobrazowej obszaru wiejskiego, 7) społeczno-ekonomiczna funkcja rekreacji.

Ten sam autor wraz z B. Gregorem²¹ połączyli w pewnym stopniu klasyfikację funkcji według rodzajów czynności z podziałem działalności na trzy sektory ekonomiczne oraz ich zasięgiem. Wyróżniają oni następujące funkcje obszarów wiejskich: 1) funkcja produkcji w ramach pierwszej sfery ekonomicznej (rolnictwo, leśnictwo i rybołówstwo), 2) funkcja industrialna endogeniczna, 3) funkcja industrialna egzogeniczna, 4) funkcja rekreacji (turystyki), 5) funkcja usługowa.

Biorąc pod uwagę charakter funkcji W. Stola²² wyodrębnia trzy ich grupy: 1) wewnętrzne, biogeniczne, albo inaczej produkcji powierzchniowej, czyli rolnictwa i leśnictwa wraz z zagadnieniami rekreacji i turystyki; 2) zewnętrzne, technogeniczne, albo inaczej produkcji punktowej, a więc przemysłu i budownictwa, 3) usługowe, które wpływają na modernizację warunków życia ludności wsi i gospodarki, ale w odróżnieniu od funkcji technogenicznych nie uszczuplają zasobów wiejskich, nie przekształcają przestrzeni wiejskich w miejskie.

Klasyfikacja ta niemal w pełni odpowiada podziałowi działalności na trzy główne sektory ekonomiczne. Kryterium to jest najczęściej stosowane w analizach struktury funkcjonalnej jednostek osadniczych i zostanie również w szerokim stopniu wykorzystane w pracy. Jeszcze bardziej syntetyczna jest klasyfikacja rodzajowa funkcji obszarów wiejskich podana przez Tadeusza Kachniarza²³, któ-

²⁰ J. Dietl, Założenia metodyczne badań organizacji przestrzennej obszarów wiejskich w pracach FAO, "Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju" 1979, z. 101, s. 130.

²¹ Dietl, Gregor, op. cit., s. 81-82.

²² Stola, op. cit., s. 59.

²³ Kachniarz, op. cit., s. 6.

ry wyróżnia dwie główne funkcje: 1) funkcję rolniczą w prywatnej gospodarce drobnotowarowej oraz w uspołecznionej gospodarce wielkotowarowej oraz 2) funkcję nierolniczą (pozarolniczą) w podziale na miejscową i pozamiejscową wyrażającą się wyjazdami do pracy.

Bardzo zbliżona do niej jest klasyfikacja Władysława Misiu-ny²⁴, który wyróżnia gminy: 1) o przewadze funkcji rolniczej, 2) o przewadze funkcji pozarolniczych, 3) o funkcjach mieszanych (o zbliżonym udziale obu wymienionych funkcji).

To samo można powiedzieć o niektórych typologiach funkcjonalnych wykonanych w NRD i RFN²⁵, np. Herman Linde dzieli gminy na trzy grupy: 1) rolnicze, 2) wiejskie nierolnicze i 3) wyraźnie nierolnicze.

Zaprezentowane próby klasyfikacji rodzajowej funkcji obszarów wiejskich mają dla naszego opracowania różną wartość praktyczną. Możliwości ich zastosowania przeanalizowano, biorąc pod uwagę cele pracy oraz dostępność danych statystycznych.

Ze względu na cele opracowania wydaje się, że decydujące znaczenie mieć będzie przede wszystkim podział obszarów wiejskich na takie, które zachowały jeszcze wyraźną przewagę funkcji rolniczych poprzez obszary przejściowe do obszarów, na których rolnictwo odgrywa już niewielką rolę. Uważamy, że taki podział ma decydujące znaczenie dla dochodów zamieszkałej tam ludności, wielkości i struktury wyrażanego popytu i innych elementów różnicujących rozwiązania w zakresie konsumpcyjnej i produkcyjnej obsługi terenów.

Ważne znaczenie ma również podział funkcji pozarolniczych na miejscowe i pozamiejscowe, a także wskazanie na funkcje dominujące na danych obszarach wiejskich. W praktyce bowiem, jak już stwierdzono, mamy do czynienia najczęściej z obszarami wiejskimi, które spełniają równocześnie kilka funkcji o różnym natężeniu. Niektóre funkcje mogą współwystępować na danym obszarze, sprzyjając zazwyczaj wzajemnemu rozwojowi. Są nawet takie, których roz-

²⁴ W. Misiuna, Problemy kształtowania regionalnej struktury gospodarki żywnościowej, „Wieś Współczesna” 1979, nr 8, s. 39.

²⁵ Przegląd najważniejszych typologii gmin w NRD i RFN zawiera artykuł: M. A. Szczerówna, Problematyka typologii gmin w literaturze NRD i RFN, „Wieś i Rolnictwo” 1978, nr 1, s. 195-199.

wój uzależniony jest od innej funkcji, np. rozwój rekreacji na terenach o dużych walorach turystyczno-krajobrazowych determinowany jest w znacznym stopniu przez istniejącą infrastrukturę handlowo-usługową (gastronomia, hotelarstwo itp.). Bardzo często są to związki o charakterze sprzężeń zwrotnych.

3. Problemy metodyczne związane z badaniem funkcji obszarów wiejskich

Badanie funkcji obszarów wiejskich nastrocza wiele problemów natury metodycznej. Wiązą się one przede wszystkim z miernikami roli i znaczenia poszczególnych funkcji oraz z przyjętą do badań jednostką przestrzenną.

Głównym celem badań ma być określenie funkcji dominującej obszarów (a więc odpowiedź na pytanie, jaka - jedna lub kilka - działalność ma podstawowe znaczenie). Ważnym więc wymogiem dla przyjętych mierników jest ich porównywalność między sobą²⁶. Najbardziej wskazane byłoby zastosowanie kilku wskaźników charakteryzujących każdą z funkcji. Niestety ze względów technicznych jest to niemożliwe. Stąd też muszą być one ograniczone do mierników syntetycznych. Spośród różnych propozycji w tym zakresie wymienić należy mierniki dotyczące wielkości i struktury zatrudnienia, źródeł uzyskanych dochodów²⁷, zajmowanej powierzchni obszarów, udziału w zainwestowanym majątku trwałym lub też udziału w produkcji globalnej danego obszaru wiejskiego²⁸.

Każdy z nich posiada wiele niedoskonałości, co wiąże się zresztą z samą istotą wskaźników syntetycznych. Za podobnymi bowiem wielkościami agregatowymi mogą kryć się różne struktury. Stąd też dopiero uzupełnienie ich analizami strukturalnymi pozwala głę-

²⁶ Powstaje tu ciekawy problem metodyczny: czy właściwe jest traktowanie każdego z rodzajów działalności jednakowo, czy też należałoby wprowadzić odpowiednie mnożniki w zależności od charakteru wykonywanej czynności. Wspominają o tym B e a u j e u - G a r n i e r, C h a b o t, op. cit., s. 125.

²⁷ W. M i s i u n a, Funkcje gmin w zróżnicowanych warunkach przestrzennego rozwoju kraju, „Rada Narodowa-Gospodarka-Administracja” 1976, nr 24, s. 33-34.

²⁸ S t o l a, op. cit., s. 56.

biej ocenić charakter danego zjawiska oraz czynniki wpływające na jego poziom i dynamikę²⁹.

Najczęściej stosowane są mierniki dotyczące wielkości i struktury zatrudnienia. Pozostałe są bądź to niemożliwe do uzyskania, bądź bardziej niedoskonałe (ewentualnie jedno i drugie). Tak na przykład określanie znaczenia funkcji na podstawie wielkości zajmowanej powierzchni obszaru niezależnie od tego, że jest niepoprawne z uwagi na specyfikę poszczególnych funkcji (rolnictwo i leśnictwo ma charakter powierzchniowy, a przemysł i usługi charakter punktowy), to jeszcze brak jest odpowiednich danych statystycznych. Miernik ten będzie jednak względnie poprawny, gdy celem analizy będzie badanie jedynie funkcji rolniczej czy też związanej z leśnictwem.

Z kolei posłużenie się informacjami o udziale różnych dziedzin działalności w produkcji globalnej (a jeszcze lepiej produkcji czystej) obszaru jest również zupełnie niewłaściwe metodycznie, gdyż mogłoby to dotyczyć tylko czynności o charakterze produkcyjnym, pomijając zupełnie sferę nieprodukcyjną mającą bardzo istotne znaczenie dla obsługi ludności. Zresztą danych o wielkości produkcji w przekroju gmin nie ma. Brak jest też zupełnie informacji o strukturze działkowej majątku trwałego oraz o źródłach i wysokości uzyskiwanych dochodów (co można byłoby określić tylko w przybliżeniu i w sposób pośredni poprzez wielkość i strukturę zatrudnienia według działów gospodarki narodowej). Stąd też typologię przeprowadzimy, posługując się głównie danymi z zakresu zatrudnienia. Przesądza o tym przede wszystkim uniwersalność tych mierników (objąć można wszystkie rodzaje działalności), a także względna łatwość uzyskania możliwie pełnych i wiarygodnych danych, mimo iż znaczną ich część zbieramy jedynie przy okazji spisów powszechnych. Nie bez znaczenia jest też możliwość uchwycenia, dla w ten sposób określonych funkcji, ich przemian w długim czasie (lata 1950-1978), co jest zupełnie niemożliwe przy zastosowaniu innych mierników³⁰.

²⁹ E. K r z e c k o w s k a, Zróżnicowanie regionalne kraju w świetle badań dochodu narodowego, „Ekonomista” 1978, nr 6, s. 138.

³⁰ Przeprowadzone w latach siedemdziesiątych zmiany administracyjne (utworzenie gmin, a później nowych województw) ograniczyło do minimum możliwości analiz przestrzennych w dłuższym cza-

Trzeba jednak zdawać sobie sprawę z licznych niedoskonałości mierników zatrudnienia. Wynikają one choćby z bardzo odmiennej pracochłonności poszczególnych form działalności gospodarczej, różnych możliwości zastosowania postępu technicznego, a co się z tym wiąże technicznym uzbrojeniem pracy itp. W niektórych dziedzinach (np. w szeroko rozumianej sferze usług) decydującym czynnikiem jest też właściwe rozmieszczenie czynników produkcji w przestrzeni, co w dużej mierze warunkuje ich dostępność oraz przesądza o poziomie tej obsługi. Tym niemniej mierniki zatrudnienia są powszechnie używane we wszystkich analizach struktury funkcjonalnej gospodarki tak w skali kraju, jak województw oraz mniejszych jednostek terytorialnych.

Na zakończenie tej części rozważań wspomnieć należy, że zupełnie odmiennego potraktowania wymaga badanie funkcji turystycznej. Obowiązujący obecnie układ sprawozdawczości statystycznej nie daje możliwości określenia znaczenia tej funkcji w gospodarce obszarów poprzez analizę zatrudnienia. Funkcja turystyczna nie ma zresztą charakteru statystycznego³¹, a rozpatrywanie jej jedynie w aspekcie bazy noclegowej i stopnia jej wykorzystania jest „wypaczeniem problemu”³². Stąd też dla określenia tej funkcji przyjęto odmiennie rozwiązanie, które zostanie omówione w jednym z następnych punktów artykułu.

Drugim ważnym problemem metodycznym jest określenie jednostki przestrzennej badań. Jak już wspomniano typologia funkcjonalna zostanie przeprowadzona w przekroju gmin.

Ze względu na konieczność dostosowania się do układu danych statystycznych, które są każdorazowo związane z podziałem administracyjnym kraju, rozwiązaniem alternatywnym mogłoby być przyjęcie jako jednostki do badań - województwa. Nie czynimy tego z kilku względów. Najważniejszym z nich jest nasze przekonanie (poparte zresztą wynikami naszych i innych badań), że do tego typu ana-

---

sie. Według nowego podziału administracyjnego zostały przeliczone jedynie wybrane dane ludnościowe oraz dane z zakresu zasobów mieszkaniowych ze spisów powszechnych z lat: 1950, 1960, 1970. Por.: Ludność i zasoby mieszkaniowe w latach 1946-1974 według podziału administracyjnego kraju z 1 czerwca 1975, GUS, Warszawa 1976.

³¹ W a w r z y n i a k, op.cit., s. 7.

³² I. K o k o t k i e w i c z, Społeczno-ekonomiczny poziom rozwoju województw „Rada Narodowa-Gospodarka-Administracja” 1976, nr 24, s. 31-32.

liz województwo jest zbyt dużą jednostką przestrzenną. Posługiwanie się średnimi danymi dla województw może dać zupełnie zniekształcony obraz znaczenia i roli poszczególnych funkcji w gospodarce obszarów wiejskich. Wiąże się to ze zróżnicowaniem wewnętrznej struktury społeczno-gospodarczej województw. Posłużmy się kilkoma przykładami. W województwie szczecińskim 60% całego ruchu turystycznego koncentrowało się na obszarze stanowiącym zaledwie 11,5% powierzchni województwa³³. Województwo bielskie zaliczane jest - biorąc pod uwagę walory środowiska naturalnego oraz wielkość bazy i ruchu turystycznego - do województw typowo turystycznych. Połowa gmin tego rejonu nie posiada jednak w ogóle żadnej bazy noclegowej lub minimalną jej wielkość. Województwo piotrkowskie zawdzięcza znacznie wyższe niż średnie w kraju wskaźniki zatrudnionych w przemyśle i w budownictwie na wsi realizowanym inwestycjom Bełchatowskiego Okręgu Przemysłowego. Na terenie jednej gminy (Kleszczów) zatrudnionych jest ponad 1/3 pracujących w tych działach gospodarki narodowej na terenach wiejskich całego województwa, podczas gdy na przeważającej części obszarów wiejskich piotrkowskiego te działy gospodarki nie odgrywają żadnej roli.

Gminy jako jednostki administracyjne szczebla podstawowego stanowiąc mają mikroregiony społeczno-gospodarcze wyposażone w znaczne uprawnienia oraz odpowiednie ku temu środki. Mimo, iż nieczęsto jeszcze gminy wypełniają w całości funkcje, do jakich zostały powołane, to jednak kierunek ewolucji został wyraźnie zarysowany. Jest nim umacnianie ich funkcji gospodarczych i społecznych. Stąd też badania nad zróżnicowaniem funkcjonalnym gmin są niezbędne dla sterowania ich rozwojem³⁴.

Badania w przekroju gmin charakteryzują się jednak znacznym stopniem trudności. Wynika to m.in. z dużej liczby jednostek terytorialnych, których jest obecnie 2070³⁵ oraz braku niektórych istotnych danych statystycznych dostępnych jedynie w przekroju

³³ J. Karwowski, J. Rutkowski, Popyt turystyczny a funkcjonowanie handlu na Wybrzeżu Szczecińskim, „Roczniki Instytutu Handlu Wewnętrznego i Usług” 1979, nr 2, s. 103.

³⁴ S. Rola-Kunach, J. Wojtań, Zróżnicowanie poziomu rozwoju gmin, „Wiadomości Statystyczne” 1979, nr 4, s. 26.

³⁵ Dodatkową okolicznością utrudniającą badania w ujęciu dynamicznym są często dokonywane zmiany granic administracyjnych gmin i miast. W latach 1973-1978 liczba gmin zmniejszyła się o 295.

województw. Statystyka w ujęciu gmin jest dotychczas bardzo uboga. Poza publikacją zawierającą dane ze spisów powszechnych Główny Urząd Statystyczny nie wydał ani jednej ogólnodostępnej publikacji zawierającej imienne informacje dla gmin całego kraju. Publikacje Wojewódzkich Urzędów Statystycznych nie zawierają wielu danych istotnych z punktu widzenia gospodarczego i społecznego.

Odrębnym zagadnieniem jest sposób ujęcia obszaru badań. Wśród 2070 gmin 537 ma wspólne urzędy gminne z miastami, wokół których są położone. Dalszych kilkaset gmin sąsiaduje bezpośrednio z miastami.

Sytuacja taka powoduje, iż miasta te pełnią w stosunku do otaczających je terenów wiejskich rolę ośrodków koncentrujących różne sfery działalności. Tam zresztą zlokalizowana jest znaczna część miejsc pracy, sieci handlowej, usług bytowych, placówek oświatowych, kulturalnych itp. obsługujących ludność całego rejonu³⁶. Stąd też niskie wskaźniki charakteryzujące poszczególne sfery działalności na terenie wsi nie oznaczają, że mieszkańcy tych terenów są w sytuacji gorszej niż innych obszarów wiejskich pozbawionych miast.

Jeśli chodzi o sposób ujmowania obszarów wiejskich, to możliwych jest tu kilka rozwiązań. Każde z nich jest dyskusyjne i pociąga za sobą pewne konsekwencje³⁷. W naszym badaniu ograniczono się wyłącznie do obszarów wiejskich bez miast stanowiących centra tych obszarów. Gminy są między sobą ogromnie zróżnicowane zarówno pod względem wielkości powierzchni, liczby ludności, udziału użytkowników rolnych, przeciętnej wielkości jednostki osadniczej, położenia w stosunku do miast, jak i strukturalnych cech ekonomicznych i społecznych decydujących o charakterze i funkcjach obszarów³⁸.

³⁶ Por. np.: A. K o p i a s, Handel jako czynnik aktywizacji małych miast, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego” 1977, s. III, z. 23; R. L i s z e w s k i, Funkcje usługowe małych miast w województwie opolskim, „Materiały i Studia Opolskie” 1972, nr 25, s. 47-70; J. S z o z y g i e l s k i, Rola handlowa miast w regionach uprzemysłowionych, Opole 1974.

³⁷ G. G o r z e l a k: Badanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego gmin, „Wiadomości Statystyczne” 1979, nr 8, s. 16-17; R o l a - K u n a c h, W o j t a n, op. cit., s. 26-27.

³⁸ Szczegółową charakterystykę zróżnicowania gmin przedstawiają m.in.: C h i l c z u k, S i e m i Ń s k i, op. cit., s. 76-134.

Stąd też, mimo iż analizę prowadzić będziemy dla poszczególnych gmin, to w rzeczywistości chodzić nam będzie o wyodrębnienie jednorodnych, pod względem funkcji, obszarów w ramach analizowanych województw. Obszary te, w skład których może wchodzić kilka lub kilkanaście gmin, charakteryzować się powinny zbliżonymi warunkami do konsumpcyjnej i produkcyjnej obsługi wsi.

Na koniec wskaźmy kilka innych trudności związanych z typologią obszarów wiejskich, ze względu na zaspokajanie potrzeb konsumpcyjnych i produkcyjnych wsi. Wiążą się one przede wszystkim z faktem, iż klasyfikacja przestrzenna obszarów, uwzględniająca nawet różne ich cechy społeczno-ekonomiczne, nie jest najczęściej przydatna do badania dostosowania obsługi do potrzeb danego obszaru. Zasięg terytorialny zjawisk rynkowych nie pokrywa się bowiem najczęściej z przestrzennym zasięgiem działania wspomnianych zmiennych. Nie pokrywa się też z reguły z podziałem administracyjnym, który zwykle nie uwzględnia ciężarów społeczno-gospodarczych. Procesy rynkowe zresztą są zróżnicowane przestrzennie w zależności od rodzaju produktu. Stąd też kryteria wyodrębniania rynku zmieniają się w zależności od produktu i są zmienne w czasie oraz w zależności od ogólnej sytuacji gospodarczej i rynkowej³⁹.

Mimo wspomnianych trudności dokonanie próby takiej typologii wydaje się nam istotne tak z punktu widzenia metodycznego, jak i może dostarczyć pewnych przesłanek do programowania rozwoju handlu i usług na terenach wiejskich.

4. Metody i kierunki typologii funkcjonalnej obszarów wiejskich

Jak poprzednio wykazano najbardziej celowe jest przeprowadzenie analizy funkcji gmin na podstawie danych o zatrudnieniu. Możliwe są tutaj dwa ujęcia: według miejsca zamieszkania i miejsc pracy. W pierwszym wypadku chodzi o odpowiedź na pytanie, jaka jest wielkość i struktura zatrudnienia mieszkańców gminy, w drugim zaś - miejsc pracy zlokalizowanych na terenie gminy. Bardzo rzadko mamy do czynienia ze zrównoważeniem obu układów zatrudnienia. Z reguły liczba zawodowo czynnych mieszkańców gmin jest znacznie wyższa niż liczba miejsc pracy w gminach.

Z punktu widzenia celów opracowania interesujące są oba te

³⁹ Dietl, G r e g o r, op.cit., s. 83-84.

ujęcia. Wydaje się, że ważniejsza, pełniej oddająca funkcje obszarów, jest analiza wielkości i struktury zatrudnienia według miejsca zamieszkania ludności gmin. Daje ona możliwości określenia całości funkcji (zarówno miejscowych, jak i pozamiejscowych). Wobec powszechnego na niektórych obszarach zjawiska wyjazdów do pracy poza teren gminy ma to szczególne znaczenie.

Zródłem informacji o zatrudnieniu w takim układzie są dane ze spisów powszechnych ludności. Ostatni NSP odbył się w grudniu 1978 r., stąd też dla tego przeda wszystkim roku będzie przeprowadzona analiza.

Dla potrzeb pracy zastosowano dwa ujęcia: ogólniejsze i bardziej szczegółowe.

W pierwszym, kryterium wyodrębniania typów funkcjonalnych gmin będzie udział ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych. Mimo pewnych mankamentów ujęcie takie jest celowe. Wielu zresztą autorów podkreśla, iż wskaźnik ten stanowi w pewnym sensie syntetyczną miarę urbanizacji⁴⁰ oraz „uogólniony wskaźnik funkcji nierolniczych”⁴¹.

Nie bez znaczenia jest tu możliwość przedstawienia przemian funkcji gmin w latach 1950-1978, gdyż tylko w takim ujęciu zostały przeliczone na nowy podział administracyjny kraju dane z poprzednich spisów powszechnych⁴².

Drugie ujęcie - bardziej szczegółowe - wiąże się z możliwością analizy według działów gospodarki narodowej. Dane ze spisu powszechnego dają możliwość podziału ludności czynnej zawodowo na 15 grup⁴³. Punktem wyjścia do określenia rodzaju dominacji funk-

⁴⁰ M. K l i m c z y k, Urbanizacja kraju i regionów (II), „Wiadomości Statystyczne” 1979, nr 10, s. 5.

⁴¹ K a c h n i a r z, op. cit., s. 39.

⁴² Ludność i zasoby...

⁴³ Podziału zatrudnionych wg poszczególnych działów i gałęzi gospodarki narodowej dokonuje się na podstawie obowiązujących numerów statystycznych zakładów pracy. Powoduje to zaliczenie zatrudnionych tam pracowników niezależnie od charakteru wykonywanej pracy. W ten sposób np. pracownicy zatrudnieni w zakładowych ośrodkach wczasowo-wypoczynkowych wykazywani są jako zatrudnieni w przemyśle, budownictwie itp. Powoduje to nieraz bardzo istotne zniekształcenie struktury zawodowej zatrudnionych na terenach niektórych gmin, szczególnie o charakterze turystycznym oraz nie pozwala na właściwą ocenę roli niektórych działów gospodarki. Jest to szczególnie istotne w skali tak małych jednostek, jak gminy.

cjonalnej w badanych gminach była agregacja 15 działków gospodarki narodowej do 3 podstawowych sektorów ekonomicznych: I - rolnictwo i leśnictwo, II - przemysł i budownictwo, III - usługi (pozostałe działy). Uzyskane proporcje zatrudnienia - powszechnie stosowane w porównawczych, makroekonomicznych badaniach o charakterze międzynarodowym - dostarczają pierwszej zgeneralizowanej informacji o względnym znaczeniu poszczególnych sektorów ekonomicznych w gospodarce badanych obszarów.

Wychodząc z trzech podstawowych sektorów ekonomicznych wyróżniono 11 możliwych typów gmin o różnych kombinacjach proporcji zatrudnienia⁴⁴. Typy te oraz odpowiadające im proporcje zatrudnienia zostaną przedstawione i omówione w dalszej części opracowania.

Dotychczas przedstawiono możliwe kierunki typologii funkcjonalnej gmin na podstawie kryterium zamieszkania. Istotnym uzupełnieniem jest zastosowanie drugiego kryterium, to jest miejsc pracy na terenie gmin. Wykorzystać tu można coroczną sprawozdawczość statystyczną przedsiębiorstw, której wyniki są dostępne w WUS. Analiza taka napotyka na liczne komplikacje natury metodycznej związane choćby z brakiem informacji o zatrudnieniu w gospodarce nieuspołecznionej. Trudności te można pokonać dokonując szacunków. Na podstawie tak zweryfikowanych danych można określić dominację funkcjonalną gmin⁴⁵.

Przeprowadzenie typologii funkcjonalnej gmin według tych dwóch ujęć umożliwi ich porównanie oraz określenie roli, jaką w całokształcie funkcji stanowi działalność wykonywana na rzecz pozamiejscowego rynku pracy. Dokonać tego można przez porównanie liczby zatrudnionych według miejsca pracy i liczby zatrudnionych według miejsca zamieszkania. W ten sposób można uzyskać odpowiedź na pytanie, w jakim stopniu gminy stanowią rzeczywisty rynek dysponujący podażą miejsc pracy, a w jakim stopniu jedynie miejsce zamieszkania ludności pracującej i zaspokajającej swoje potrzeby w zakresie usług poprzez codzienne migracje do miast czy innych osiedli wiejskich.

⁴⁴ Oparto się w dużej mierze na propozycjach zawartych w opracowaniu: J e r c z y Ń s k i, op.cit., s. 28-29.

⁴⁵ A. K o p i a s, Funkcje obszarów wiejskich jako czynnik różnicujący obsługę wsi, Łódź 1982, maszynopis w IG PAN w Warszawie.

Gdy wskaźnik równa się 100%, to oznacza, iż na danym obszarze mamy do czynienia ze zrównoważonym układem miejsc pracy i zamieszkania. Z sytuacją taką możemy mieć do czynienia w przypadku: 1) gmin o względnie odosobnionej lokalizacji przestrzennej, które cechuje brak względnie niewielki poziom wyjazdów i przyjazdów do pracy, co powoduje, że zatrudnienie rekrutuje się prawie wyłącznie z ludności miejscowej lub 2) gdy mamy do czynienia z obszarami dysponującymi własnym rynkiem pracy, gdzie wyjazdy i przyjazdy są zbilansowane (komplementarność funkcjonalna).

Wskaźnik powyżej 100% oznacza względną przewagę miejsc pracy w stosunku do liczby zatrudnionych zamieszkałych w gminie i, w wyniku tego, przewagę przyjazdów do pracy nad wyjazdami oraz wskazuje na produkcyjne znaczenie tych obszarów.

Wartość wskaźnika poniżej 100% oznacza niedobór miejsc pracy w gminie, z czym związana jest dominacja wyjazdów do pracy poza dany ośrodek. Im niższa jest wartość wskaźnika, tym bardziej ujawnia się funkcja głównie mieszkaniowa takich obszarów.

Należy oczekiwać, że w przypadku obszarów wiejskich do rzadkości należeć będą pierwsze dwie sytuacje, a w zdecydowanej większości gmin mieć będziemy do czynienia z ostatnią. Mimo, iż wartości tych wskaźników należy traktować tylko orientacyjnie, to mogą one dostarczyć ciekawych spostrzeżeń co do specyfiki funkcji poszczególnych gmin.

Poświęćmy obecnie nieco uwagi możliwościom określenia roli funkcji turystycznej. wspomniano już, że w tym przypadku konieczne jest zupełnie odmienne rozwiązanie. Nie można jej wyodrębnić na podstawie analizy zatrudnienia. W obecnie obowiązującej klasyfikacji gospodarki narodowej istnieje co prawda dział "kultura fizyczna, turystyka i wypoczynek", jednak obejmuje on niewielką tylko część zatrudnionych w tej sferze gospodarki. Nie uwzględnia na przykład zatrudnionych w zakładowych obiektach czasowo-wypoczynkowych, które dysponują znacznie większą liczbą miejsc noclegowych niż obiekty turystyczne ogólnodostępne. Zresztą określanie funkcji turystycznej poprzez analizę zatrudnienia jest zupełnie niewłaściwe. Należałoby tutaj raczej operować pojęciem zatrudnienia w całości, tzw. infrastrukturze turystycznej. Najogólniej można powiedzieć, że infrastruktura turystyczna to zespół urządzeń i instytucji stanowiących wyposażenie regionu (miejscowości), sztu-

zących do obsługi ruchu turystycznego⁴⁶, np. baza noclegowa, punkty gastronomiczne, handlowe, rzemieślnicze, obiekty rekreacyjno-sportowe, rozrywkowe, komunalne, łączności itp. Można je podzielić na dwie podstawowe grupy⁴⁷: 1) urządzenia turystyczne przeznaczone głównie do bezpośredniej obsługi ruchu turystycznego i 2) urządzenia paraturystyczne, tzn. obiekty przeznaczone na potrzeby ogólne, które tylko częściowo lub przez pewien czas (w okresie sezonu turystycznego) wykorzystywane są do obsługi ruchu turystycznego. Niestety, w takim ujęciu analiza jest w tym opracowaniu niemożliwa. Wymagałoby to bowiem szczegółowych badań w terenie i mogłoby dotyczyć tylko niektórych elementów tej infrastruktury. W związku z tym przyjęto inne rozwiązania polegające na wykorzystaniu opracowania wykonanego w Instytucie Turystyki dotyczącego wyodrębnienia i klasyfikacji turystycznych miejscowości i gmin w Polsce⁴⁸.

Podstawą do wyodrębnienia gmin o funkcjach turystycznych były: zespół cech obrazujących walory środowiska przyrodniczego (określany metodą punktową), istniejąca baza noclegowa określana jej zdolnością recepcyjną (w liczbach bezwzględnych oraz w przeliczeniu na 1 km² powierzchni), wielkość i charakter ruchu turystycznego. Przeprowadzona analiza pozwoliła na określenie gmin, w których funkcje turystyczne są już dostatecznie wykształcone oraz takie, które z racji występujących walorów posiadają potencjalne warunki do rozwoju turystyki.

Przyjęte w tym opracowaniu dość ostre kryteria klasyfikacyjne pozwoliły na wydzielenie jedynie obszarów, na których wyraźnie występują funkcje turystyczne. Jest to zgodne z celami naszej pracy, której jednym z zadań jest analiza funkcji dominujących obszarów.

Ograniczona objętość artykułu nie pozwala na przedstawienie wszystkich możliwych kierunków analizy. Zostały one zaprezentowane w innym opracowaniu⁴⁹. W tym artykule przedstawimy, tytułem

---

⁴⁶ E. A l b r e c h t, Infrastruktura turystyczna i jej zróżnicowanie regionalne, „Wiadomości Statystyczne” 1977, nr 7, s.28.

⁴⁷ R. B a r, A. D o l i ń s k i, Turystyka, Warszawa 1971.

⁴⁸ W a w r z y n i a k, op.cit.

⁴⁹ K o p i a s, Funkcje...

przykładu, syntetyczne wyniki badań według kryterium miejsca zamieszkania ludności gmin oraz funkcje turystyczne gmin.

5. Typy funkcjonalne obszarów wiejskich wybranych województw

Ze względu na brak ogólnodostępnych danych statystycznych, a także dużą liczbę gmin w kraju badania nasze objęły obszar 7 województw, na terenie których znajduje się 288 gmin. Były to następujące województwa: bielskie, miejskie łódzkie, opolskie, piotrkowskie, sieradzkie, skierniewickie i suwalskie. Dobór obszarów był celowy. Starano się, aby badane województwa odznaczały się możliwie najbardziej zróżnicowaną strukturą gospodarczą i aby reprezentowały jak największą liczbę typów obszarów wiejskich.

Wśród tych województw znalazło się miejskie łódzkie o najmniejszym udziale ludności mieszkającej na wsi; jest też woj. skierniewickie położone między aglomeracją łódzką a warszawską, charakteryzujące się bardzo dużą liczbą wyjazdów do pracy poza teren województwa oraz bardzo zaniedbaną infrastrukturą ekonomiczną i techniczną. Należy oczekiwać, że funkcja rolnicza odgrywać będzie szczególnie dużą rolę w woj. sieradzkim i suwalskim oraz na przeważającej części piotrkowskiego i pewnej części opolskiego. Funkcja turystyczna winna mieć największą wagę w woj. suwalskim oraz znacznej części bielskiego. Funkcja przemysłowa będzie z pewnością charakterystyczna dla dużej części gmin woj. opolskiego i bielskiego.

Wśród badanych województw tylko w opolskim (40,8%) i suwalskim (35,7%) udział użytków rolnych w gospodarce społecznej był wyższy niż średnia krajowa (24,2%)⁵⁰.

Ogółem analizowane przez nas tereny obejmują 12,6% powierzchni obszarów wiejskich, zamieszkałych przez 14,3% ludności w około 14% gmin w kraju. Wydaje się więc, że przyjęty zasięg przestrzenny badań dość dobrze odzwierciedla istniejące w kraju obszary wiejskie. Pełna ocena ich reprezentatywności jest niemożliwa ze względu na przyjętą jednostkę badań. Jak już wspomniano brak jest orientacji o typach funkcjonalnych gmin w całej Polsce, a średnie wojewódzkie ze względu na bardzo duże zróżnicowanie wewnątrz wo-

⁵⁰ Rocznik statystyczny 1979, Warszawa 1979, s. LIV.

jewództwa są mało przydatne. Istota klasyfikacji gmin według typów polega na generalizacji ich indywidualności. Z dużej liczby cech, które określają indywidualność poszczególnych gmin należy wybrać kilka istotnych, które umożliwią powiązanie ich w grupy o podobnym charakterze (typie)⁵¹. Liczba typów powinna być możliwie najmniejsza. Wartość typologii maleje tym bardziej, im większa jest liczba typów, wtedy bowiem zbliża się raczej do określenia indywidualności.

Jak już wspomniano, w pierwszej kolejności dokonany typologii funkcjonalnej gmin, biorąc pod uwagę podział ludności na rolniczą i nierolniczą. Ten dychotomiczny podział ludności wiejskiej jest oczywiście w znacznej mierze subiektywny w przypadku ludności dwuzawodowej i zależy od jej własnej deklaracji do jednej z tych grup.

Mimo pewnej umowności tego kryterium jest ono dość powszechnie stosowane. B. Minc uważa je "za kryterium rozróżniające struktury gospodarki, gdyż wskaźnik ten ma charakter syntetyczny, określany jest przez poziom wydajności społecznej i wiąże się ze strukturą produkcji oraz strukturą przestrzenną a także strukturą podziału"⁵². Biorąc pod uwagę proporcje między ludnością wiejską rolniczą i pozarolniczą wyróżniono 4 typy funkcjonalne gmin: 1) o wyraźnej przewadze funkcji rolniczej (ponad 75% ludności rolniczej), 2) o funkcjach mieszanych z przewagą rolnictwa (50-75%), 3) o funkcjach mieszanych z przewagą funkcji pozarolniczych (25-50%), 4) o wyraźnej przewadze funkcji pozarolniczych (do 25%).

Przyjęcie wartości granicznych wskaźnika udziału ludności rolniczej dla poszczególnych typów było dość arbitralne, aczkolwiek nieprzypadkowe. Według danych ostatniego spisu powszechnego prawie połowa (48,7%) ludności wiejskiej utrzymywała się z rolnictwa. Stąd też przyjęcie jako środkowej granicy podziału 50% wydaje się w pełni uzasadnione. Bardziej dyskusyjne jest natomiast przyjęcie dolnej granicy wyodrębnienia gmin o funkcji rolniczej i górnej granicy dla gmin o wyraźnej przewadze funkcji pozarolniczych. Kil-

⁵¹ S z c z u r ó w n a, op.cit., s. 199.

⁵² B. M i n c, Postęp ekonomiczny, Warszawa 1967, s. 109.

ku autorów, m.in. Marian Klimczyk⁵³ i Andrzej Stasiak⁵⁴ za obszary, które można nazwać „tradycyjnie rolniczymi” uważają takie, które mają nie więcej niż 20% ludności nierolniczej (u nas 25%). Nie wydaje się, aby ta niewielka różnica mogła mieć decydujące znaczenie. Przyjęte przez nas kryterium (25% udziału ludności rolniczej) z jednej strony zapewnia równość podziałów klasyfikacyjnych, z drugiej zaś - co jest znacznie ważniejsze - było wielokrotnie stosowane w badaniach międzynarodowych jako kryterium identyfikacji ośrodków rolniczych i nierolniczych⁵⁵.

Udział ludności wiejskiej utrzymującej się z rolnictwa wynosił w 1978 r. - 48,7%. W przekroju województw zaobserwować można bardzo duże zróżnicowania. Najwyższe wskaźniki występowały w województwach: łomżyńskim - 77,0%, zamojskim - 69,2%, i suwalskim - 66,7%, najniższe zaś w katowickim - 16,8% i bielskim - 20,8%.

Tablica 1 przedstawia typy funkcjonalne gmin badanych 7 województw.

Spośród 288 analizowanych gmin tylko 25 (tj. 8,7%) zaliczyć można do gmin o wyraźnej przewadze funkcji rolniczych. Ciekawe jest, że występują one jedynie na terenie 4 województw. W bielskim, miejskim łódzkim i opolskim obszary takie nie występują w ogóle. W suwalskim natomiast około 26% ogólnej liczby gmin zaliczyć można do tego typu funkcjonalnego.

Przeciwstawnym typem są gminy o wyraźnej przewadze funkcji pozarolniczych. Jest ich 53 (tj. 18,4% ogólnej liczby gmin), przy czym aż 47 występuje na obszarach 2 województw bielskiego i opolskiego. Województwo bielskie właściwie straciło już w całości charakter rolniczy, bowiem tylko w jednej gminie większość ludności utrzymuje się ze źródeł rolniczych, a aż 70% gmin to te z wyraźną przewagą funkcji pozarolniczych.

W pozostałych województwach obszary takie nie występują w ogóle, względnie tylko w pojedynczych przypadkach. W suwalskim, na przykład, tylko w 2 gminach mamy do czynienia z przewagą ludności pozarolniczej.

Najliczniej reprezentowane są obszary wiejskie o funkcjach mieszanych. W obu typach znalazło się 210 gmin, tj. 72,9% ich

⁵³ K l i m c z y k, op.cit., s. 5-6.

⁵⁴ A. S t a s i a k, Przemiany demograficzno-społeczne; struktury wsi polskiej, „Wiś Współczesna” 1976, nr 3, s. 58-70.

⁵⁵ Wspomina o tym J e r c z y Ń s k i, op.cit., s. 29.

ogólnej liczby. Najliczniej są one reprezentowane w woj. miejskim łódzkim (90,9%) oraz piotrkowskim (88,2%) i sieradzkim (87,5%).

Przechodząc do analizy w przekroju gmin, warto zauważyć bardzo zróżnicowaną ich sytuację tak w ramach poszczególnych województw, jak i w badanych województwach ogółem.

Rozpiętość ekstremalnych wartości wskaźnika % udziału ludności rolniczej jest ogromna. Wynosi ona 83,5 punktów procentowych i waha się od 88,3% w gminie Sadkowice (woj. skierniewickie) do 4,8% w gminie Wilkowice (woj. bielskie). Niewiele mniejsza rozpiętość ma miejsce wewnątrz województw. W skierniewickim wynosi około 71 punktów procentowych, a w miejskim łódzkim około 62 punktów. We wszystkich pozostałych województwach różnice te przekraczają 50 punktów procentowych.

W większości przypadków dają się wyodrębnić zwarte przestrzenie obszary obejmujące kilka lub kilkanaście sąsiednich gmin, które można zaliczyć do tego samego typu funkcjonalnego. Można to na przykład zaobserwować w woj. opolskim, gdzie gminy o wyraźnej przewadze funkcji pozarolniczych tworzą jednolity obszar znajdujący się na północ i wschód od Opola oraz w bardzo uprzemysłowionym rejonie obejmującym gminy położone wokół Kędzierzyna-Koźła, Strzelc Opolskich, Zawadzkich. Gminy o funkcjach mieszanych z przewagą rolnictwa tworzą trzy zwarte rejony położone w północnej, zachodniej i południowej części tego województwa.

W suwalskim gminy o wyraźnej przewadze funkcji rolniczej grupują się wyłącznie we wschodniej części województwa. W sieradzkim gminy o funkcjach mieszanych z przewagą funkcji pozarolniczych mieszczą się w 2 rejonach: wzdłuż linii kolejowej Łódź-Sieradz oraz w południowej części województwa wokół Wielunia. Ten sam typ funkcjonalny gmin w skierniewickim ciągnie się dość szerokim pasem przechodzącym przez całą środkową część województwa w kierunku północno-wschodnim.

Zjawisko takie ma z punktu widzenia celów opracowania istotne znaczenie. Pozwala bowiem na proponowanie kilku względnie jednolitych rozwiązań w zakresie obsługi ludności dla wyodrębnionych rejonów województw. W ten sposób traci nieco na znaczeniu zarzut, że gmina jest dla tego typu badań obszarem zbyt małym i że nie uwzględnia się istniejących między nimi powiązań funkcjonalnych.

Dalszym spostrzeżeniem jest wyraźnie obserwowany wpływ miast na funkcje obszarów wiejskich leżących wokół nich. Jest to jedy-

Typy funkcjonalne gmin w

Typ gminy	Bielskie		Łódzkie m.		Opolskie	
	liczba gmin	%	liczba gmin	%	liczba gmin	%
O wyraźnej przewadze funkcji rolniczej	-		-		-	
O funkcjach mieszanych z przewagą rolnictwa	1	2,1	4	36,4	21	34,4
O funkcjach mieszanych z przewagą funkcji pozarolniczych	14	29,8	6	54,5	25	41,0
O wyraźnej przewadze funkcji pozarolniczych	32	68,1	1	9,1	15	24,6
Ogółem	47	100,0	11	100,0	61	100,0

Ź r ó d ł o: Dane Narodowego Spisu Powszechnego (NSP) z 1978 r.;

nie potwierdzenie faktu, który został wielokrotnie opisany w literaturze. Szczególnie duże znaczenie dla funkcji obszarów wiejskich ma występowanie ośrodków miejskich o dobrze rozwiniętym przemyśle, które z natury rzeczy są ośrodkami ciężenia gospodarczego dla otaczających je terenów wiejskich. Wiele takich przykładów dostarcza również nasza analiza. Wystarczy wymienić choćby późnoosiedlone części woj. bielskiego, rejon Opola i podregionu górnej Odry, obszary położone wokół Łodzi, Piotrkowa, Sieradza i Zduńskiej Woli, Skierniewic, Żyrardowa, Sochaczewa itd. W rejonach

T a b l i c a 1

1978 r. w wybranych województwach

Piotrkowskie		Sieradzkie		Skierniewickie		Suwalskie		Razem	
liczba gmin	%	liczba gmin	%	liczba gmin	%	liczba gmin	%	liczba gmin	%
2	3,9	5	12,5	7	19,4	11	26,2	25	8,7
27	52,9	24	60,0	12	33,3	29	69,0	118	41,0
18	35,3	11	27,5	16	44,5	2	4,8	92	31,9
4	7,9	-		1	2,8	-		53	18,4
51	100,0	40	100,0	36	100,0	42	100,0	288	100,0

obliczenia własne.

tych mamy do czynienia z gęstą siecią miast stanowiących poważny rynek pracy dla otaczających je rejonów wiejskich. Stąd też położone wokół nich obszary wiejskie straciły już w przeważającej mierze charakter rolniczy.

Nieco inaczej wygląda sytuacja na obszarach wiejskich pozbawionych gęstej sieci miast lub tam, gdzie funkcje miast sprawują się głównie do obsługi otaczających je obszarów. Dotyczy to z reguły małych miast o charakterze rolniczym, względnie nawet większych ośrodków położonych na obszarach pozbawionych większego przemysłu (suwalskie).

Daje się zaobserwować wyraźny wpływ rozwoju komunikacji publicznej na funkcje obszarów wiejskich. Szczegółowa analiza tego zagadnienia w układzie rodzajów komunikacji wymagałaby bardzo pracochłonných studiów terenowych. Stąd też nasze spostrzeżenia ograniczymy tylko do najbardziej ogólnych obserwacji dotyczących komunikacji kolejowej. Występujące analogie między przebiegiem linii kolejowych a typami funkcjonalnymi gmin są w wielu województwach bardzo widoczne. Dotyczy to na przykład wspomnianej już zależności w woj. sieradzkim (wzdłuż linii Łódź-Kalisz), także w piotrkowskim (Koluszki-Częstochowa), skierniewickim (Łódź-Warszawa) itd. Jest to w pełni zrozumiałe, gdyż stwarza dogodne warunki do dojazdów do pracy, a więc sprzyja podejmowaniu pracy poza rolnictwem. Obszary wiejskie położone wokół uprzemysłowionych ośrodków miejskich charakteryzują się rozdrobnioną strukturą agrarną, znaczną gęstością zaludnienia na 1 km², a także z reguły większą koncentracją osadnictwa (mierzoną przeciętną liczbą mieszkańców przypadających na 1 wieś). Stwarza to określone warunki dla organizacji obsługi zamieszkałej tam ludności.

6. Przemiany funkcji gmin w latach 1950-1978

Omówione w poprzednim punkcie typy funkcjonalne gmin dotyczą stanu na koniec 1978 r. Zastosowane bardzo ogólne kryterium ich wyodrębnienia dało przybliżony tylko obraz zróżnicowania funkcjonalnego obszarów wiejskich. Stąd też przedstawienie przemian funkcji gmin w latach 1950-1978 może dostarczyć szeregu przesłanek dla pełniejszej oceny zachodzących na tych obszarach zmian społeczno-gospodarczych. Było to zresztą jedną z najważniejszych przyczyn wyboru jako głównego kryterium wyodrębnienia typów funkcjonalnych gmin - udziału ludności utrzymującej się z rolnictwa.

Po przeliczeniu przez Główny Urząd Statystyczny niektórych danych ze spisów powszechnych z lat 1950-1970 według nowego podziału administracyjnego kraju zaistniały możliwości określenia funkcji gmin w ujęciu dynamicznym. Warto jednak zwrócić uwagę na trudności dokonania tego typu analizy. Wynikają one z często dokonywanych zmian administracyjnych. Od chwili utworzenia gmin w 1973 r. ich liczba w skali kraju zmniejszyła się o 295. Zostały one bądź to połączone w całość lub częściowo z sąsiednimi gminami, bądź włączone w całości lub częściowo w obszary administra-

cyjne miast. W kilku przypadkach powstały nowe gminy, których nie było przed kilku laty.

Na badanym przez nas obszarze 7 województw także następowały liczne zmiany administracyjne. Ogółem zlikwidowano 43 gminy, a utworzono 4 nowe. Największe zmiany miały miejsce na terenie woj. opolskiego: zlikwidowano 20 gmin oraz utworzono 2 nowe; suwalskiego: zlikwidowano 8 oraz bielskiego: zlikwidowano 7, a 2 nowe utworzono. W sieradzkim zlikwidowano 3 gminy, w piotrkowskim 3, w miejskim łódzkim i skierniewickim po jednej.

Stąd też dużo wysiłku wymagało doprowadzenie danych do stanu porównywalności. W kilku przypadkach dane ustalono szacunkowo. Nie sądząmy jednak, by mogło to w istotny sposób podważyć wiarygodność danych, a tym samym wpłynąć na wyprowadzone wnioski i uogólnienia.

Dane o zmianach typów funkcjonalnych gmin w latach 1950-1978 przedstawia tab. 2.

Zanim dokonamy analizy zauważyć należy, że w 1950 r. przeważającym typem obszarów wiejskich były gminy o wyraźnej przewadze funkcji rolniczej. Stanowiły one 61,5% ogólnej ich liczby, przy czym w niektórych województwach, np. suwalskim i sieradzkim udział ten wynosił ponad 90%.

Następnym według znaczenia typem funkcjonalnym obszarów były gminy o funkcjach mieszanych z przewagą rolnictwa, które stanowiły 22,9% liczby gmin. Łącznie oba te typy obejmowały 243 gminy, tj. 84,4% ogólnej ich liczby. Można więc stwierdzić, że w ogromnej większości obszary wiejskie tych województw można było utożsamiać wyłącznie, lub głównie, z terenami rolniczymi. Dotyczyło to w całości woj. suwalskiego i sieradzkiego. W miejskim łódzkim, piotrkowskim i skierniewickim poza tymi typami znalazło się po 1 gminie. Jedynie w bielskim i opolskim obszary o przewadze funkcji pozarolniczych odgrywały większą rolę. Szczególnie dotyczy to woj. bielskiego, gdzie udział ten sięgał niemal połowy gmin (44,7%).

Dane zawarte w tabl. 2 pozwalają na ocenę zmian, jakie zaszły w latach 1950-1978. Były one bardzo znaczne, a na niektórych obszarach wręcz rewolucyjne. Przede wszystkim zwraca uwagę fakt, iż największym ograniczeniom uległy obszary wiejskie o wyraźnej przewadze funkcji rolniczej. Liczba gmin zaliczonych do tego typu

Zmiany typów funkcjonalnych gmin w latach

Typ gminy	Bielskie		Łódzkie m.		Opolskie	
	1950	1978	1950	1978	1950	1978
O wyraźnej przewadze funkcji rolniczej	10	-	6	-	20	-
O funkcjach mieszanych z przewagą rolnictwa	16	1	4	4	20	21
O funkcjach mieszanych z przewagą funkcji pozarolniczych	17	14	-	6	16	25
O wyraźnej przewadze funkcji pozarolniczych	4	32	1	1	5	15
Ogółem	47	47	11	11	61	61

Ź r ó d ł o: Opracowanie własne na podstawie danych(NSP)z lat

funkcjonalnego zmniejszyła się ze 177 do 25, tj. o około 86%. Najbardziej, bo ponad 5-krotnie (z 10 do 53), wzrosła liczba gmin o wyraźnej przewadze funkcji pozarolniczych oraz o funkcjach mieszanych z przewagą pozarolniczych (z 35 do 92).

Przesunięcia gmin między poszczególnymi typami miały różny przebieg w poszczególnych województwach. W bielskim cały przyrost skoncentrował się w ostatnim typie gmin, w pozostałych zaś liczba gmin uległa zmniejszeniu bądź prawie zupełnemu wyeliminowaniu (dotyczy do pierwszych 2 typów obszarów). W województwie łódzkim zmiany dotyczą 1 i 3 typu funkcjonalnego gmin. W sieradzkim liczba gmin o wyraźnej przewadze funkcji rolniczej zmniejszyła się o 31. W suwalskim, gdzie zmiany były najwolniejsze, te spowodowały się do przesunięcia obszarów do grupy o funkcjach mieszanych z przewagą rolnictwa.

T a b l i c a 2

1950-1978 w wybranych województwach

Piotrkowskie		Sieradzkie		Skierniewickie		Suwalskie		Razem		
1950	1978	1950	1978	1950	1978	1950	1978	1950	1978	Zmiana
41	2	36	5	25	7	39	11	177	25	-152
9	27	4	24	10	12	3	29	66	118	+ 52
1	18	-	11	1	16	-	2	35	92	+ 57
-	4	-	-	-	1	-	-	10	53	+ 43
51	51	40	40	36	36	42	42	288	288	x

1950 i 1978.

Różne tempo zmian w poszczególnych województwach było uzależnione między innymi od punktu wyjścia, stąd też w relatywnie gorszej sytuacji były gminy, które już w 1950 r. charakteryzowały się dużą liczbą ludności pozarolniczej.

W latach 1950-1978 we wszystkich badanych województwach miał miejsce znaczny wzrost udziału ludności pozarolniczej do ogólnej liczby ludności mieszkającej na wsi. Wahał się od 19,8 punkta procentowego w woj. suwalskim do 33 w bielskim i 34,6 w piotrkowskim. Średnio w Polsce udział ten wzrósł o 29,2 punkta.

Największą grupę gmin (około 1/3) stanowiły takie, w których wzrost ten miał miejsce w granicach 20-30 punktów. Stosunkowo nieliczne były natomiast grupy skrajne. Wartości ekstremalne tych przyrostów wynosiły: najniższy 3,4 punkta w gminie Zduny (woj. skierniewickie), najwyższy 56,1 w gminie Maków Podhalański (woj. bielskie).

Rozpatrując to zagadnienie w ujęciu przestrzennym zauważyć można różny jego przebieg w zależności od specyfiki województwa. W bielskim, gdzie zmiany były szczególnie duże w największym stopniu miały one miejsce w rejonach, które w 1950 r. zaliczano do obszarów o wyraźnej przewadze funkcji rolniczej. Były one położone we wschodniej i południowej części województwa. Zmiany te wynikały z jednej strony z rozwoju pozarolniczych dziedzin gospodarki na obszarze województwa, z drugiej zaś z szerokich możliwości podejmowania pracy poza jego terenem (np. w katowickim). W ten sposób nastąpiło ujednoczenie funkcji obszarów wiejskich w tym województwie, które obecnie w całości można zaliczyć do obszarów o przewadze funkcji pozarolniczych. Natomiast zdecydowanie najmniejsze zmiany miały miejsce w gminach położonych wokół uprzemysłowionych ośrodków przemysłowych, np. Bielska, Cieszyna, Ustroń. Wynikało to głównie z wysokiego poziomu tych wskaźników już w 1950 r. Tak na przykład w gminie Wilkowice już w 1950 r. udział ludności pozarolniczej wynosił ponad 86%, stąd też nic dziwnego, że w ciągu 28 lat zwiększył się on jedynie o niecałe 10 punktów.

To samo zjawisko można zaobserwować na terenie woj. opolskiego. Już w 1950 r. występowały tu obszary o wyraźnej przewadze funkcji pozarolniczej. Toteż zmiany nie mogły być tu duże. Stosunkowo największe były w zachodniej części województwa, które straciło charakter obszaru o wyraźnej przewadze funkcji rolniczej.

Najbardziej dynamicznie wzrastała liczba ludności pozarolniczej na wsi woj. piotrzkowskiego. Wiązało się to zarówno z rozwojem pozarolniczych miejsc pracy w istniejących ośrodkach, jak i z tworzeniem od podstaw Bełchatowskiego Okręgu Przemysłowego. Już po kilku latach budowy okolice Bełchatowa odznaczające się zdecydowaną przewagą rolnictwa zmieniły swój charakter i obecnie są rejonem o najszybciej dokonujących się przemianach gospodarczych.

Stosunkowo wolne zmiany obserwujemy natomiast na wsi woj. sieradzkiego. Jedynie gmina Działoszyn, na terenie której zbudowano wielki zespół cementowni, zmieniła w radykalny sposób swój charakter. To samo można odnieść do woj. skierniewickiego, a przede wszystkim do suwalskiego, gdzie zmiany te były najmniejsze, choć poziom wyjściowy był również najniższy. Przy ocenie zmian uwzględniać trzeba jednak unikalne walory środowiska naturalnego tego województwa, co powoduje, iż należałoby je raczej chronić przed zbyt daleką ingerencją funkcji pozarolniczych.

Przeprowadzona w tym punkcie rozdziału analiza wykazała, że w latach 1950-1978 miały miejsce na przeważającej części analizowanego obszaru istotne przemiany ich funkcji. Zmiany te miały różny charakter oraz tempo. Doprowadziło to do bardzo dużego zróżnicowania obszarów wiejskich tak między województwami, jak i przede wszystkim wewnątrz województw. Trudno w sposób jednoznaczny ocenić kierunki i tempo tych zmian. Wydaje się, że na niektórych obszarach zmiany te zachodzą zbyt gwałtownie, co już obecnie doprowadziło do nieodwracalnych szkodliwych skutków ekonomicznych, a przede wszystkim społecznych.

Wszystko to potwierdza sformułowaną już wcześniej tezę o wielofunkcyjności obszarów wiejskich, które już obecnie w znacznej części straciły swój rolniczy charakter.

7. Typy gmin według charakteru funkcji dominującej

W jednym z poprzednich punktów opracowania omówiono trudności metodyczne tego typu badań, a także przedstawiono metodę typologii mającą na celu określenie funkcji dominującej obszarów. W tym miejscu przypomnijmy, że dokonano podziału ludności czynnej zawodowo według trzech podstawowych sektorów ekonomicznych. Zasadnicze proporcje zatrudnienia mieszkańców terenów wiejskich w przekroju wojewódzkim przedstawia tabl. 3.

Jak można zauważyć w 7 badanych województwach, tylko nieco więcej niż połowa miejsc pracy znajduje się w pierwszym sektorze obejmującym rolnictwo i leśnictwo. Udział ten był przestrzennie zróżnicowany i wahał się od 35,6% w woj. bielskim do 77% w suwalskim, a więc różnica była ponad 2-krotna. Szczególnie duże zróżnicowanie międzywojewódzkie miało miejsce w przypadku zatrudnienia w sektorze drugim (różnice 5-krotne). Mimo zachodzących pozytywnych zmian w dalszym ciągu zbyt niski był udział zatrudnionych w szeroko rozumianej sferze usług. Wynosił on zaledwie 17,7%, podczas gdy nowoczesna struktura zatrudnienia wsi powinna charakteryzować się udziałem około 2-krotnie wyższym⁵⁶. Był on jednak przestrzennie najmniej zróżnicowany. Zwrócić trzeba ponadto uwa-

⁵⁶ A. S t a s i a k uważa, że udział ten powinien kształtować się przynajmniej na poziomie 25-30% (S t a s i a k, op.cit.).

Ludność czynna zawodowo wg sektorów ekonomicznych
w 1978 r. (w %)

Województwo	I Rolnictwo i leśnictwo	II Przemysł i budownictwo	III Usługi
Bielskie	35,6	44,0	20,4
Lódzkie m.	47,0	35,3	17,7
Opolskie	46,6	32,2	21,2
Piotrkowskie	60,2	24,8	15,0
Sieradzkie	67,8	17,5	14,7
Skierniewickie	61,5	21,0	17,5
Suwalskie	77,0	8,9	14,1
Średnio	54,7	27,6	17,7

Ź r ó d ł o: Dane NSP z 1978 r.; obliczenia własne.

gę, iż poważna część zatrudnionych w tym sektorze faktycznie pracuje w placówkach usługowych zlokalizowanych w miastach. Należy więc oczekiwać, że potrzeby ludności wiejskiej w zakresie usług tylko w niewielkiej części mogą być zaspokojone w miejscu zamieszkania.

Wychodząc z różnych proporcji zatrudnienia w trzech sektorach ekonomicznych wyodrębnić można 11 typów funkcjonalnych gmin. Typy te oraz odpowiadające im kombinacje zatrudnienia przedstawia tabl. 4.

Zdajemy sobie sprawę, że przyjęte proporcje zatrudnienia są dyskusyjne. Jak już wspomniano nawiązują one w znacznej mierze do kryteriów przyjętych przez M. Jerczyńskiego dla miast. Jest więc oczywiste, że nie odpowiadają w pełni specyfice terenów wiejskich. Znaczniejsze zmodyfikowanie tych proporcji nie byłoby jednak pozbawione poważnych wad. Dla przykładu: według naszej propozycji warunkiem zaliczenia gminy do typu przemysłowego konieczne jest, żeby minimalny udział w tym sektorze wynosił 50%. Można byłoby, uwzględniając istniejący poziom zatrudnienia w tym sektorze na wsi, udział ten obniżyć. Trudno jednak byłoby wtedy uznać, że funkcja ta jest dominująca na tym obszarze. Co najwyżej można by

T a b l i c a 4

Maksymalne i minimalne proporcje zatrudnienia
w sektorach ekonomicznych odpowiadające
poszczególnym typom funkcjonalnym gmin

Typ gminy	I Rolnictwo i leśnictwo		II Przemysł i budownictwo		III Usługi	
	maks.	min.	maks.	min.	maks.	min.
Wybitnie rolniczy	100	75	25	0	25	0
Rolniczy	75	50	50	0	50	0
Rolniczo-przemysłowy	60	37,5	50	25	25	0
Rolniczo-usługowy	60	37,5	25	0	50	25
Przemysłowy	40	0	100	50	40	0
Przemysłowo-rolniczy	50	25	60	37,5	25	0
Przemysłowo-usługowy	25	0	60	37,5	50	25
Usługowy	40	0	40	0	100	50
Usługowo-rolniczy	50	25	25	0	60	37,5
Usługowo-przemysłowy	25	0	50	25	60	37,5
Brak funkcji dominującej	50	25	50	25	50	25

Ź r ó d ł o: Opracowanie własne z wykorzystaniem propozycji M. J e r c z y Ń s k i e g o, Funkcje i typy funkcjonalne polskich miast (zagadnienia dominacji funkcjonalnej), [w:] Statystyczna charakterystyka miast. Funkcje dominujące, Warszawa 1977.

mówić o relatywnie (w stosunku do innych gmin) wysokim poziomie zatrudnienia w tym sektorze.

Aby lepiej uwzględnić specyfikę terenów wiejskich, zamiast jednego typu rolniczego wyróżniono jeszcze dodatkowo typ wybitnie rolniczy. Wydaje się nam, że pozwoli to na bardziej precyzyjną klasyfikację obszarów wiejskich, szczególnie w województwach, które zachowały jeszcze rolniczy charakter. Na takich obszarach wyróżnienie jednego tylko typu funkcjonalnego obszarów rolniczych mogłoby spowodować, że większość gmin znalazłaby się w jednej grupie.

Tablica 5 przedstawia wyróżnione typy funkcjonalne gmin.

Spośród teoretycznie możliwych 11 typów funkcjonalnych obszarów faktycznie ujawniło się 9. Nie wystąpiły typy: usługowy i usługowo przemysłowy. Mimo bogactwa wyróżnionych ty-

Typy gmin wg charakteru dominacji funkcjonalnej w 1978 r. w wybranych województwach

Typ gminy	Biel- skie	Łódz- kie m.	Opol- skie	Piotr- kow- skie	Siera- dzkie	Skier- niewic- kie	Suwal- skie	Razem	
								Liczba gmin	%
Wybitnie rolniczy	-	1.	-	13	18	10	27	69	24,0
Rolniczy	2	2	19	16	14	13	14	80	27,8
Rolniczo-przemysłowy	16	6	18	16	6	7	-	69	24,0
Rolniczo-usługowy	-	-	1	-	1	2	1	5	1,7
Przemysłowy	6	-	4	-	-	-	-	10	3,5
Przemysłowo-rolniczy	19	1	8	4	1	-	-	33	11,4
Przemysłowo-usługowy	2	1	2	-	-	-	-	5	1,7
Usługowy	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Usługowo-rolniczy	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Usługowo-przemysłowy	-	-	1	-	-	-	-	1	0,3
Brak funkcji dominującej	2	-	8	2	-	4	-	16	5,6
Ogółem	47	11	61	51	40	36	42	288	100,0

Ź r ó d ł o: Opracowanie własne na podstawie danych NSP z 1978 r.

pów funkcjonalnych faktycznie większość gmin mieści się w pierwszych 3 typach, które grupują aż 72,2% ogólnej ich liczby. W pozostałych 6 typach znalazło się jedynie 70 gmin. Stosunkowo najliczniej występowały w tej grupie typy: przemysłowo-rolniczy (33), bez funkcji dominującej (16) oraz przemysłowy (10). Pozostałe 3 typy występują incydentalnie (1-5 gmin).

Ciekawych wniosków dostarcza analiza w przekroju województw. Biorąc pod uwagę zróżnicowanie funkcjonalne obszarów wiejskich, można je podzielić na kilka grup. W pierwszej znalazły się województwa: suwalskie, sieradzkie, w których ponad 80% gmin zaliczyć można do wybitnie rolniczych i rolniczych. W suwalskim tylko 1 gmina znalazła się w innym typie funkcjonalnym.

Bardziej zróżnicowaną strukturę mają województwa: skierniewickie i piotrkowskie, w których co prawda większość stanowią gminy o przewadze funkcji rolniczych, ale występują również w większej liczbie typy mieszane, a w 6 gminach proporcje zatrudnienia są tak wyrównane, że nie można określić funkcji dominującej.

Zgodnie z wcześniejszą typologią województwa: opolskie, a szczególnie bielskie straciły już w przeważającej mierze rolniczy charakter. Tu też ma miejsce największa różnorodność typów funkcjonalnych obszarów. W wielu gminach zdecydowana większość ludności czynnej zawodowo pracuje w przemyśle i budownictwie, np. w woj. bielskim w gminach: Kozy (64,6%), Szczyrk (61,6%), Chełmek (60,8%), Andrychów (60,6%), a w opolskim: Zawadzkie (61,5%), Gogolin (61,0%), Bierawa (58,4%).

Odrębną grupę stanowi woj. miejskie łódzkie, które ma - mimo niewielkiego obszaru - zróżnicowaną strukturę funkcjonalną (na 11 gmin - 5 typów).

W kilku gminach badanych województw największy udział mają zatrudnieni w usługach. Większość usług ma charakter lokalny. Spośród usług o zasięgu ponadlokalnym największą rolę odgrywają usługi z zakresu ochrony zdrowia. W niektórych gminach można wręcz mówić o ich specjalizacji w tej dziedzinie. Dotyczy to szczególnie gminy Branice (woj. opolskie), gdzie znajduje się duży szpital psychiatryczny, Wilkowice (woj. bielskie) - kilka sanatoriów, Istebna (woj. bielskie) - duże sanatorium. W nieco mniejszym stopniu dotyczy to gmin: Jasienica i Rajcza w woj. bielskim oraz Dobrzeń Wielki i Korfantów w woj. opolskim.

Ogólnie jednak, jak już wspomniano, udział zatrudnionych w usługach na wsi jest niski. Usługi w gminach są w ogromnej większości nastawione wyłącznie na obsługę zamieszkałej tam ludności. Stąd też poza wymienionymi już z zakresu ochrony zdrowia trudno byłoby znaleźć urzędnika i placówki, które miałyby szerszy zasięg działania. Dotyczyć to może jeszcze, nielicznych zresztą na wsi, placówek szkolnictwa ponadpodstawowego, a w gminach turystycznych placówek obsługi turystów. W dużej części mieszkańcy wsi korzystają z usług zlokalizowanych w miastach, co sprawia, że liczba osób zatrudnionych w tym sektorze jest na terenach wsi niewielka (szczególnie w gminach miejsko-wiejskich).

Na zakończenie artykułu przedstawimy jedną z ważniejszych funkcji obszarów wiejskich jaką jest turystyka. Wskazuje się w literaturze, że turystyka obok rolnictwa i przemysłu może być podstawowym kierunkiem specjalizacji gospodarczej regionów⁵⁷. Wspomniano już o dużych trudnościach metodycznych związanych z badaniem tej funkcji oraz przyjętym w tej pracy rozwiązaniu. Zgodnie z nimi wyodrębniono gminy, w których już obecnie funkcja ta jest wyraźnie wykształcona oraz takie, które posiadają wybitnie korzystne potencjalne warunki do jej rozwoju⁵⁸. Odpowiednie dane zawiera tabl. 6.

Analizując te informacje można zauważyć, iż na badanym obszarze dają się wyodrębnić 32 gminy o już istniejącej i wykształconej funkcji turystycznej oraz 45 gmin, w których funkcja ta ma potencjalnie korzystne warunki do rozwoju. Łącznie stanowi to 77 gmin, tj. 26,7% ogólnej ich liczby. Jest to udział przekraczający nieco średnią dla całego kraju (20,5%).

Wśród badanych województw można wyraźnie wyróżnić 2, tj. bielskie i suwalskie, które już obecnie, a również i w perspektywie mają szczególnie korzystne warunki do rozwoju turystyki. Zresztą obydwie zaliczone zostały do województw I rangi turystycznej w skali kraju. Udział terenów wiejskich o szczególnych walorach turystycznych w tych województwach znacznie przekracza 50% całej powierzchni.

⁵⁷ Por. m.in. G. G o r z e l a k, Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego województw a kierunki ich specjalizacji gospodarczej, „Wiadomości Statystyczne” 1977, nr 7, s. 26-27.

⁵⁸ W a w r z y n i a k, op.cit.

T a b l i c a 6

Funkcje turystyczne gmin badanych województw

Województwo	Liczba gmin		Razem	Udział w ogólnej liczbie gmin (w %)
	o istniejącej funkcji turystycznej	o potencjalnej funkcji turystycznej		
Bielskie	16	11	27	57,4
Łódzkie m.	2	-	2	18,2
Opolskie	3	-	3	4,9
Piotrkowskie	1	10	11	21,6
Sieradzkie	-	6	6	15,0
Skierniewickie	-	-	-	-
Suwałskie	10	18	28	66,7
Ogółem	32	45	77	26,7

Źródło: S. W a w r z y n i a k, Klasyfikacja turystyczna miejscowości i terytorialnych jednostek administracyjnych w Polsce, Wrocław 1977.

Biorąc pod uwagę tylko jeden - ale za to najważniejszy - element infrastruktury turystycznej, jaką są miejsca noclegowe można stwierdzić, że w woj. suwańskim brak ich jedynie w 7 gminach. Z kolei w 9 gminach liczba ich przekracza 1000, w tym w gminach Ruciane-Nida - 9240, Giżycko - 4809, Pisz - 4120 miejsc. W województwie bielskim w 8 gminach liczba miejsc noclegowych przekracza 1000 miejsc, z tego w gminie Zawoja 3292 miejsc. Łącznie w obu tych województwach jest 17 takich gmin na 21 występujących w całej badanej zbiorowości. W bielskim dodatkowo trzeba uwzględnić fakt, iż rolę taką spełniają niektóre miasta, np. Szczyrk, Wisła i Ustronie, które koncentrują znaczną część ruchu turystycznego.

Mimo pewnego podobieństwa obu województw można zauważyć, że charakteryzują się one także pewnymi odrębnościami, które winny być wzięte pod uwagę przy programowaniu obsługi tego rynku. Wiąże się one przede wszystkim z długością sezonu turystycznego (w suwańskim głównie lato, w bielskim lato-zima), formami ruchu turystycznego (w bielskim bardzo duża rola wypoczynku świątecznego i sobotnio-niedzielnego) itp.

Brak jest niestety odpowiednich mierników oraz danych statystycznych, które pozwoliłyby ocenić rolę turystyki w gospodarce tych obszarów. Nie ulega jednak wątpliwości, że jest ona już obecnie znaczna, co stwarza specyficzne problemy w zakresie rozwoju całej infrastruktury turystycznej oraz organizacji obsługi bardzo dużego ruchu turystycznego.

Znacznie mniejszą rolę odgrywa turystyka w pozostałych województwach. Spośród nich stosunkowo największe potencjalne warunki rozwoju ma ona w woj. piotrkowskim, głównie w gminach położonych wzdłuż Pilicy.

Specyficznym terenem jest woj. opolskie, z którego tylko 3 gminy zostały wyodrębnione jako turystyczne. Wydaje się, że przyczyną tego stanu rzeczy jest fakt, iż większość infrastruktury turystycznej jest tam zlokalizowana w miastach. Województwo to posiada wiele terenów godnych odwiedzenia, szczególnie w południowej części, np. Paczków, Otmuchów. Na tym obszarze wyróżniono aż 30 miejscowości (z tego 17 miast) o wybitnych walorach turystycznych w skali krajowej.

W województwie miejskim łódzkim wyróżniono 2 gminy o funkcjach turystycznych. Specyfiką tego województwa są duże rozmiary ruchu weekendowego, czemu sprzyja m.in. dość duża liczba prywatnych domków letniskowych. Czynniki te w specjalny sposób oddziałują na organizację obsługi tych form ruchu turystycznego.

Najmniejszą rolę turystyka odgrywa w gospodarce woj. sieradzkiego i skierniewickiego. W sieradzkim wytypowano 6 gmin jako obszary o potencjalnych możliwościach rozwoju turystyki. Znajdują się one w dolinie Warty. Wykorzystanie tych możliwości wymaga z jednej strony rozbudowy infrastruktury turystycznej, z drugiej zaś ochrony istniejących zasobów przyrodniczych (bardzo zanieczyszczona Warta). Duże nadzieje można wiązać z budowanym dużym zbiornikiem wodnym „Jeziorsko” (gminy Pęczniew i Warta), który po zagospodarowaniu może stać się znaczącym ośrodkiem wypoczynkowym.

W cytowanym opracowaniu nie wyodrębniono żadnej gminy woj. skierniewickiego (nawet jako potencjalnie turystycznej), a to z powodu niezbyt korzystnych walorów środowiska przyrodniczego oraz bardzo słabej infrastruktury turystycznej. Tym niemniej można wskazać wiele miejscowości, które mają spore znaczenie turystyczne nawet w skali krajowej, np. Żelazowa Wola, Arkadia, Nieborów, Walewice. Należałoby choćby w tych rejonach - chętnie od-

wiedzanych przez wycieczki i turystów indywidualnych - zapewnić odpowiedni poziom obsługi turystów.

Przeprowadzona w artykule typologia obszarów wiejskich wykazała bardzo duże ich zróżnicowanie funkcjonalne. Pociąga to za sobą istotne konsekwencje dla obsługi rolnictwa oraz zamieszkałej tam, względnie przebywającej czasowo, ludności. Wymaga to zastosowania różnych rozwiązań w zakresie produkcyjnej i konsumpcyjnej obsługi tych rejonów.

Andrzej Kopias

METHODOLOGICAL PROBLEMS AND RESULTS OF STUDIES ON TYPOLOGY OF RURAL AREAS

The aim of this article is to determine possibilities of performing typology of rural areas from the viewpoint of functions fulfilled by them.

The analysis encompassed 288 rural administrative communes in 7 administrative provinces of Poland. The source materials come mainly from data provided by the National Census in 1978. With regard to some problems it was possible to present changes in functions performed by administrative communes over the years 1950-1978.

The typology of these functions was performed on the basis of data concerning, first of all, the rural population's employment and its sources of livelihood. Two approaches were employed: a more general and a more detailed approach. In the former case, the share of population earning its living outside agriculture was a criterion in distinguishing between functional types of communes. This approach allowed to distinguish four functional types of administrative communes.

In the latter case, a starting point was division of the employed according to three economic sectors. There were distinguished nine types of administrative communes with different employment combinations.

The performed typology of rural areas revealed a very big differentiation of their functions. A prevailing part of all rural areas lost their agricultural character with a relatively greater role played there by non-agricultural functions. Transformations in functions performed by administrative communes were diversified with regard to their character and dynamics. This led to very big differentiation of rural areas both among administrative provinces and primarily within them. This involves very important consequences for provision of industrial goods and services for agriculture and for the population inhabiting these regions (or staying there temporarily). Such a situation calls, among others, for application of different solution in the field of provision of industrial and consumer goods and services for these regions.